

ІСТОРИЧНА ТРАВМА ГОЛОДОМОРУ: ПРОБЛЕМА, ГІПОТЕЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті розглянуто проблему впливу Голодомору на поведінку та психіку індивідумів. Дано визначення понять «колективна травма» Голодомору, та «культурна травма» Голодомору, проаналізовано співвідношення між «культурною травмою» та «колективною травмою». Запропоновано гіпотезу дослідження, та окреслено на її основі методологію та план подальшого дослідження.

Ключові слова: колективна травма, індивідуальна травма, культурна травма, наратив, Голодомор.

Актуальність

В аналітичному звіті «Україна після 20 років Незалежності. Моделі розвитку, наративи національної ідентичності та криза легітимності влади» американський дослідник Каріна Коростеліна інтерв'ювала українських науковців, політиків, впливових громадських діячів та журналістів. 8 % українських респондентів поряд із іншими відповідями охарактеризували теперішню ситуацію в країні як пост-геноцидну. Дослідження не передбачає детального висвітлення аргументів респондентів, проте очевидно, що в тій чи іншій формі йдеться про наслідки Голодомору [6].

«Геноцидна» термінологія досить часто зустрічається в українському політикумі, дискусіях в пресі та Інтернет середовищі. Можна почути різні думки із цього приводу. З одного боку стверджується, що Голодомор «зламав хребет української нації», його наслідки на підсвідомому психологічному рівні передалися нащадкам голодуючих та спричинили до настільки масштабних змін у менталітеті та ідентичності українців, що даються взнаки і нині, через 80 років після голодування. З іншого боку, наголошується на небезпечній зацикленості на цій тематиці, яка лише посилює так званий «комплекс меншовартості», зображаючи українців сірою масою та «невинною жертвою» на закланні історії. Іншими словами, прихильники першої точки зору вважають, що якась психологічна колективна субстанція, що продовжує здійснювати свій дестабілізуючий вплив на національну спільноту, передається від батьків-сучасників Голодомору, до їхніх дітей, а потім до внуків і т. д. Інша точка зору вважає «захоплення» сучасного українського суспільства «геноцидною» термінологією сучасним політичним винаходом, модифікованим традиційним конструктом «комплексу меншовартості», який свідомо впроваджується певними політичними силами із певною метою, наприклад, відірвати український народ від братнього російського. Навіть українську історіографію Голодомору, як відзначив В. Солдатенко, можна поділити на два дискурсивні напрямки – геноцидний і не геноцидний [14, с. 4].

Наразі із впевненістю, можна лише сказати, що так чи інакше Голодомор продовжує здійснювати вплив на сучасне українське суспільство. Відповідь на питання про характер цього впливу, його механізми та силу, вимагає значно глибшого наукового підходу та вироблення чіткого методологічного розуміння предмету дослідження.

На сьогодні маємо повне право констатувати, що подієва історія Голодомору досить непогано вивчена [3; 5; 7], видані товсті збірники

документів [2; 13], записані свідчення очевидців [8], відбуваються серйозні наукові і суспільні дискусії, започатковуються міжнародні проекти, які досліджують різні аспекти Голодомору, з'являються спеціалізовані періодичні видання (Holodomor studies). Важливі праці Р. Мейплза та Г. Касьянова розглядають становлення дискурсу про Голодомор, аналізують історіографію та публічні дискусії, державну політику пам'яті України в період незалежності [4; 23].

Разом з тим, питання культурних та соціальних наслідків Голодомору на суспільну свідомість майже не піднімається. Зараз ми маємо ситуацію, коли, в першу чергу, завдяки книзі Г. Касьянова, існує певне розуміння того, як розвивалися практики вшанування пам'яті жертв Голодомору та створювався його публічний дискурс та наратив, проте зовсім нічого не знаємо про те, наскільки травматичною була ця подія для свідків голоду та їх нащадків, та як травматичний досвід вплив на становлення образу Голодомору. Про передачу травматичного досвіду до наступних поколінь, травму Голодомору і становлення української ідентичності, медійні та літературні репрезентації травми Голодомору ми взагалі не знаємо майже нічого.

Голодомор є безпрецедентною історичною подією, наслідки якої залишаються невідомими та невивченими. Так само безпрецедентним є процес становлення пам'яті про Голодомор, коли протягом 3-х поколінь ця тема супроводжувалася мовчанкою. Це робить Голодомор надзвичайним об'єктом дослідження, результати якого обіцяють стати цікавими не лише для української аудиторії, а також зробити внесок у студії із дослідження пам'яті загалом.

Поясненням того, як утворюється травматичний досвід, як він передається та як репрезентується займається напрям сучасних соціальних досліджень, що узагальнюється під назвою *trauma studies*, що українською мовою перекладається як студії травми або студії із досліджень травми [11]. На наш думку, застосування інструментарію із *trauma studies* дозволить пролити світло на цілу низку складних проблем, згаданих вище, та зробити внесок в осмислення Голодомору.

Ця стаття не має на меті дати відповідь на всі питання, а лише окреслити контури майбутніх досліджень, виробити методологію, запропонувати гіпотези та, по можливості, верифікувати їх. Спочатку ми розглянемо проблему впливу Голодомору на поведінку та психіку індивідуумів, дамо визначення поняття «колективна психологічна травма» Голодомору, та наголосимо на певні обмеження наших висновків, спричинених складнощами із проведенням подальших дослідження у цій сфері, що пов'язується із методологічними та часовим факторами. Потім дамо визначення поняттю «культурна травма» Голодомору та проаналізуємо співвідношення між «культурною травмою» та «колективною психологічною травмою». Запропонуємо гіпотезу дослідження, та окреслимо на її основі методологію дослідження. Насамкінець визначимо завдання на майбутнє.

Вплив Голодомору на психіку та поведінку індивідів та груп під час Голодомору

Катастрофічні реальні історичні події, часто спричинені крайніми формами насильства, що руйнують звичний спосіб життя, здійснюють спустошливий вплив на психіку, поведінку, пам'ять індивідів та груп називають історичними травмами. Історична травма – це реальна історична подія, яка несе загрозу безпеці, порядку, звичному порядку життя і самому життю. Вона

замірною відчуття безпеки на усвідомлення небезпеки, кризи і хаосу. Наслідки історичної травми настільки руйнівні, що дестабілізують всю соціальну систему та торкаються усіх громадян та субгруп. Травма являється настільки великим шоком для спільноти, що вона більше не може ефективно існувати. Люди, які підпадають під вплив травми не в змозі її ігнорувати і уникнути страху, злості, фізичних та психічних страждань. Частково, це відчуття є результатом втрати смислу та ідентичності, що відбувається коли стирається межа між добром і злом, порядком і хаосом, священним і профаним. Під історичною травмою розуміють як травматичну подію, так і процес розвитку пам'яті про травму. Голодомор повністю підпадає під таку характеристику.

Без сумніву, Голодомор справив значний руйнівний вплив на тогочасне українське суспільство. За голодні роки померло близько 3,5 мільйони осіб, а досвід голодування різної тяжкості зазнало близько 30 мільйонів осіб. Книга П. Сорокіна, яка була написана 90 років тому, на сьогодні найкраще описує стан голодуючої людини, дає уявлення про те, що довелося пережити у 1932-1933 рр. [15].

Спочатку людина відчуває апетит, що потім переходить в голод. Голод супроводжується слабкістю, головним болем, хвилюванням, причому такою мірою, що докладати постійних зусиль при здійсненні звичайних справ стає надзвичайно складно. При подальшому голодуванні специфічне почуття голоду зникає, або вірніше розчиняється в загальній масі відчуттів – слабкості, тупої болю у всьому тілі, «видуття пустоти», відсутності емоцій, сонливості, що занурюють людину в стан апатії, байдужості. Інколи цей стан переривається вибухами гніву, які швидко тонуть в морі апатії. Із продовженням голодування в низці випадків починають з'являтися нав'язливі стани, спостерігається розпад особистості. Пам'ять слабне. Поступово руйнується єдність духовного життя.

При голодуванні всі органи почуттів, вся увага людини та її думки фіксуються на їжі, явищах, пов'язаних із їжею, об'єктах, що дозволяють знайти їжу.

Голод знищує групові захисні рефлекси, не виключаючи тих, що найбільш глибоко вкорінилися у психіці людини. У такому стані людина здатна на канібалізм, вбивство близьких осіб, на зраду, порушення релігійних, моральних, етичних норм соціальної поведінки.

Разом із розкуркуленням та колективізацією Голодомор значною мірою зруйнував звичні рамки життя, які так ніколи повною мірою не були відновлені. Травма Голодомору, розкуркулення та колективізація завдали непоправної шкоди безпеці, порядку, звичному порядку життя і самому життю. Голодомор виявився настільки великим шоком для спільноти, що та більше не змогла ефективно існувати на рівні місцевих громад. Люди були не в змозі її ігнорувати і уникнути страху, злості, фізичних та психічних страждань.

Зазнала значних змін сфера традиційної культури, була піддана забуттю велика частина народних звичаїв та традицій [16]. «Насильницька модернізація» спричинила видозміну поведінкових моделей. Заборона справляти релігійні обряди та руйнування церков зруйнувала моральні орієнтири. Межа між добром і злом, порядком і хаосом, священним і профаним стерлася. У роки колективізації та Голодомору суттєвої і часом необоротної деформації зазнали традиції української сім'ї. Через відсутність у селянських господарствах землі відходять у небуття такі компоненти звичаєвого права як спадщина, материзна (материнська земля), посаг. Змінилася роль жінки, матері. У неї з'явилися нові незвичні функції, зокрема робота на колгоспному полі. Із-за депортацій, міграцій в пошуках роботи і їжі, з яких подекуди не поверталися, інших негараздів збільшилася кількість розлучень. Дітей заохочу-

вали публічно відмовлятися від своїх батьків. Зазнали деформації обряди, пов'язані із народженням дитини, одруженням, які після Голодомору так і не були відновлені повною мірою.

Отже, Голодомор, розкуркулення та колективізація спричинили глибокі зміни в економічному, соціальному, психологічному житті українського суспільства, які супроводжувалися масовою смертністю та загрозою життю. Проте, беручи до уваги специфіку теми, нас більше цікавить, що було після 1932–1933 рр.

Вплив Голодомору на психіку та поведінку індивідів та груп після Голодомору

З'ясувати, який вплив мав Голодомор на психіку та поведінку людей після самого періоду голодування можемо лише гіпотетично, покладаючись на наявні здобутки психологічної науки, а також на дослідження подібних історичних травм, в першу чергу, Голокосту. Єдиного відомого автору українського дослідження про політико-психологічні наслідки Голодомору явно недостатньо [9]. Хоча його висновки в цілому співпадають із знанням психологів про ефект від глибокої психологічної травми.

Втім, варто відразу зазначити, що ефект від травматичної події на психічне здоров'я індивідуума може досить сильно варіюватися, тому наряд чи можна вивести якийсь загальне правило. Травма може призводити і до соціального зростання (коли з'являється внутрішній месидж на кшталт «якщо я пережив такий жах, то я заслуговую на краще життя, і мушу все для цього зробити»), проте звичайним наслідком дії травми на психіку людини є важке психічне сум'яття, яке, проте, далеко не завжди проявляється в явних симптомах. До цих симптомів належать відчуття постійного повторювання травматичної події, ілюзії, галюцинації і дисоціативні епізоди повернення до минулого, сильний психологічний розлад, сильна психологічна нестабільність, обмежений спектр почуттів (наприклад, нездатність любити), відчуття відділення або відсторонення від інших, відчуття бесперспективності майбутнього, гіперпідозрілівість, складнощі із засинанням та сном, хвилювання тощо. В принципі, всі ці симптоми підпадають під визначення посттравматичного синдрому (ПТСР). Свідки травматичної події застосовують декілька способів адаптації до травми: обробку досвіду, уникнення чи соціальну підтримку. Найбільш поширеною стратегією є уникнення.

Єдине загальне правило, яке можна вивести, полягає у тому, що наслідки травми для індивідуума, його сприйняття травматичних імпульсів не зникають за одну ніч навіть за умови сприятливих політичних і соціальних змін. Залежно від глибини травматичних подій, їхньої тривалості, вплив спільної травми на індивідів, а відповідно на віктимізовані групи та їхніх нащадків може продовжуватися десятиліттями. Справедливою є пряма пропорційність – чим сильніший шок від травматичних подій, тобто розрив між звичним середовищем і умовами, викликаними травматичними подіями, тим сильніший вплив травми. Тому «людські» катастрофиносять більшу емоційну шкоду ніж природні, адже особисте і соціальне обезцінення, тортури і жорстоке винищення однієї групи іншою руйнують фундаментальну людську довіру [12, с. 231].

Тому сміло можна припустити, що наслідки Голодомору на психіку і поведінку людей в цілому характеризуються симптоматикою ПТСР. Хоча, треба мати на увазі, що для представників різних культур ефект від трав-

ми може бути різним. Православне віросповідання та попередній досвід голодувань цілком могли нівелювати або видозмінювати окремі симптоми та згладити загальний ефект від травми.

Важливо зробити ще одне застереження, що ті, хто пережили Голодомор не можуть автоматично вважатися особами, що страждали і продовжують страждати на ПТСР або інші психічні розлади. Також наявність травматичних симптомів не може автоматично означати, що в минулому мало місце насильство та травматичні спогади про нього.

Колективна психологічна травма

Психологічна травма укорінена в структурі особистості. Разом з тим, психологічна колективна травма властива групам так само. Колективна травма – це психологічний травматичний ефект, який поділяється групою. Власне, це колективна пам'ять про травму у розумінні М. Хальбвакса або комунікативна пам'ять за Я. Ассманом [10], тобто сукупність індивідуальних травматичних пам'ятей (collected memory), що організуються в певний спосіб. Однією із найважливіших характеристик комунікативної пам'яті є її обмежений часовий горизонт, що, як вважається в усній історії, не розповсюджується далі 80–100 років, тобто 3–4 поколінь.

Взаємозв'язок між індивідуальними і колективною пам'яттю чудово ілюструє відомий психолог Вамік Волкан, який пише, що: «Хоча кожен індивідуум в травматизованій великій групі має свою власну унікальну ідентичність і особисту реакцію на травму, все ж всі члени групи поділяють ментальні репрезентації трагедії, що випала на її долю. Їхній ушкоджений образ власного «Я» пов'язується із ментальними репрезентаціями спільної травматичної події» [25].

Отже, тут не йдеться про «колективний розум або колективну психіку», що діють за законам психоаналізу. Соціокультурні механізми формування колективної травми є настільки ж важливими як і психоаналітичні [26]. Разом з тим, особливість колективної травми полягає у тому, що вона радше не відображається раціонально і свідомо, а формується в уяві і пам'яті. Її симптомами можуть проявлятися у колективному забутті, небажанні згадувати або, наприклад, фанатичному зацікненні на травмі. І ці симптоми можуть передаватися на підсвідомому рівні, що призводить до того, що віктимізовані групи під дією історичної травми відчувають 1) відчуття сорому, приниження, дегуманізації та вини; 2) нездатність відчувати впевненість; 3) ідентифікацію із насильником; 4) труднощі чи навіть нездатність оплакати втрати.

Один із найбільш цитованих авторів у сучасних дослідженнях травми, К. Керут вважає, що травматичні спогади не можуть інтегруватися у реальність, у схеми попереднього досвіду, адже їм немає місця ні в минулому, у якому травма не повністю усвідомлена, ні в теперішньому, у якому її точні образ і зображення не повністю зрозумілі. Значно мірою, травма навіть не отримує форму досвіду, адже її усвідомлення відкладається у часі. З одного боку, ця затримка у часі виконує захисну функцію, адже захищає жертву травми від шоку першого моменту (по суті, ця запізнілість із осягнення травми у теорії Керут виконує ту ж функцію, що пригнічення у концепції Фрейда), але з іншого боку, вона – реальна, бо є джерелом постійного нав'язливого повернення і переживання травми [19; 20].

Транспозуючи наявне розуміння колективної травми, можна в загальних рисах відтворити перебіг колективної травми Голодомору.

Люди, що пройшли крізь Голодомор, просто не могли його відкинути. Через деякий час вони набрали колишню вагу, подолали фізичні розлади, зникли інші емоційні страхи. Почали спрацьовувати механізми психологічного захисту, такі як заміщення, відчуження, пригнічення та фальшування всього, що загрожувало дієвості і безпечності нової повсякденної реальності. Ці спогади просто не могли інтегруватися ні у схеми попереднього досвіду, ні у поточну реальність, а почали пристосовуватись до неї. Травматичні спогади про минулі поневіряння почали витіснитися на периферію свідомості. Так, в часи Голодомору люди здійснювали вчинки, які за нормальних умов вважались аморальними. Порахунки із сусідом за допомогою доносу, крадіжки, випроважування дітей з дому в надії, що вони самі знайдуть щось їстівне, самогубства, мародерства стали звичайними явищами під час Голодомору. Селяни за 500 грамів хліба змушені були працювати збирачами трупів, вживали в їжу ховрахів, жаб, горобців, а також лелек, чапель, яких ніколи не чіпали та оберігали. Поширеними були випадки канібалізму. У 1932–1933 рр. за канібалізм лише офіційно було засуджено 2505 осіб. В умовах катастрофічної кризи на це не зважалося, але після того як життя стабілізувалося, для того щоб нормально жити та дивитися хоча б через певний час в очі односельчанам, які про все знали, довелося про це забути. До того ж цьому сприяла політика мовчання про Голодомор з боку влади, офіційних засобів масової інформації. Таким чином, влада давала санкцію на забуття; так це розуміли і свідки Голодомору. До забування підштовхувала нова повсякдення реальність. Почали формуватися нові впливові соціальні групи, в інтересах яких було все забути. Знатними людьми на селі стають бригадири, комбайнери, механізатори, завідувачі клубів, які опосередковано завдячували своєму новому статусу катастрофічній кризі 1932–1933 рр. Намагання вижити за будь-яку ціну після 1933 року змінилося на бажання просто спокійно жити, примиритися з усім, відпочити від пережитого та забути. Наступив період тотальної амнезії, втоми, колективного бажання забути.

Справжня трагедія переживших Голодомор полягала не тільки у бажанні забути та не згадувати на підсвідомому рівні, адже так легше і комфортніше продовжувати жити, а також у свідомому розумінні, що так безпечніше і для себе і для родини і для всіх взагалі. Тут індивід сам усвідомлено виступав цензором на шляху згадок про Голодомор, тим самим ще більше заганяючи їх у підсвідоме. Таким чином, звичний психологічний механізм захисту поєднався із усвідомленими власними ініціативами репресувати спогади про Голодомор. У таких умовах власними силами відновити пам'ять про Голодомор ці люди вже не могли і не мали бажання. Страх та сором найкраще стояли на їх варті.

Якщо ти, кого стосується травматичний досвід не хочуть або не можуть говорити про нього, тоді брак мови хочеш-не-хочеш компенсуватиметься поведінкою, яка заявлятиме про себе у інший спосіб, що на перший погляд немає жодного відношення до травматичної події.

Діти свідків Голодомору більшу частину свого життя прожили в Радянському Союзі в умовах суспільної амнезії пам'яті про Голодомор. Їхні батьки забули, а вони не знали про Голодомор нічого, адже ця інформація була табу, а їхні батьки нічого не розповідали, адже соромилися або хотіли їх вберегти від можливих неприємностей. До того ж пам'ять про Голодомор в умовах Радянської України була просто зайвою, такою що, суперечила та виходила за межі повсякденної радянської реальності.

Разом з тим, наступне покоління, яке не було свідком самої травматичної події, хоча значно меншою мірою ніж батьки, проте все ж підпало під

дію травматичного досвіду. Виділяють декілька каналів передачі травматичного досвіду між поколіннями. По-перше, діти вбирають у себе батьківські бажання, очікування, належно не опрацьовані страхи та діють відповідно. Депресивні стани, відчуття безпомічності, нездатність протистояти насиллю, властиві батькам, передаються дітям підсвідомо. По-друге, травматичний досвід батьків впливає на виховний процес, наприклад через різноманітні заборони, табу та правила [22]. Наприклад, виховання в душі «нікому ніколи не довіряй» або «будь завжди обережний» найчастіше залишають у свідомості дитини помітний слід. Наразті існують серйозні дослідження, які стверджують, що діти свідків катастрофічної травми, самі мають схильність до посттравматичних стресів.

Культурна травма Голодомору

Пам'ять про Голодомор відродили чи радше створили діти та внуки втраченого покоління 1930–1940-х років з різних мотивів – почуття морального обов'язку, мотивів політичної боротьби, завдання згуртувати націю чи вплинути на творення української національної ідентичності. Стала культурна травма Голодомору. Культурна травма Голодомору є усвідомленою та артикульованою групою психологічною травмою, внесеною в домен культури. Власне, саме з моменту постановки культурної травми, можна ввести мову про перші свідомі значення, надане травмі.

Відмінність між колективною і культурною травмами полягає у тому, що колективна травма, як ментальна сила, поділяється із іншими за допомогою психічних процесів, що обмежуються безпосереднім спілкуванням, а частіше за все піддається замовчуванню. У випадку культурної травми, болісний досвід, для того щоб стати спільним надбанням має бути підданий репрезентації, комунікації, та до деякої міри стати доступний пізнанню.

Разом з тим, культурну травму не можна вважати обов'язковим наслідком колективної травми. Культурна травма не запрограмовується подією, а є продуктом історичного розвитку. Культурна травма суттєво відрізняється від психологічної травми у тому, що стосується механізмів, які створюють і підтримують її. До механізмів, пов'язаних із психологічною травмою, належать адаптація, проробка травми, психологічний захист; на культурному рівні пам'ять передається головним чином за допомогою зусиль культурних спеціалістів, таких як інтелектуали, священники, політики, журналісти. Таким чином, створюється своєрідна система символічної традиції, які вбирає у себе різні області значень, включно із інституційним порядком у всій його символічній цілісності [1, с. 137].

Якщо з якихось причин, наприклад через небезпеку репресій, травматична подія не вноситься у публічний простір, не створюється дискурс травми, не говориться про пошкоджену ідентичність, то, вважають прихильники цього погляду, про культурну травму не може йти мова. Таким чином, жодна історична подія, наскільки жахливою вона не була б, автоматично не може кваліфікуватися як культурна травма.

Культурна травма, тобто, за визначенням, колективна чи культурна пам'ять про травму, невіддільна від питань ідентичності. Якщо травматична подія та психологічна травма, як її наслідок, руйнують соціальний організм та ставить печатю амбівалентності й неоднозначності на когерентності досвіду і тлумаченні часових перебігів, то культурна травма може не лише послаблювати, але і посилювати, ба навіть створювати колективну ідентичність [21, с. 185–186].

Разом з тим, творення ідентичності на основі переживання травматичних образів буде успішнішим, якщо опирається на вже існуючі національну, етнічну, релігійну, регіональну ідентичності, які як вважається, зазнали удару травми [17, р. 43].

Культурна травма Голодомору виникла в українській діаспорі у хронологічному періоді між утворенням двох наукових інституцій української діаспори – Українського наукового інституту Гарвардського університету (1973 р.) та Канадського інституту українських студій Альбертського університету (1976 р.) та публікацією книги Р. Конквеста «Жнива скорботи» у 1986 році.

Культурна травма Голодомору органічно вписалася у існуючу політичну обстановку американсько-радянської холодної війни. Ключовим подіями у процесі її створення стали: відзначення 50-ї річниці роковин Голодомору, створення Комісії Конгресу США із вивчення голоду в Україні та публікація її результатів, випуск у 1983 році у Торонто фільму «Жнива розпачу», публікація результатів діяльності Міжнародної комісії юристів із розслідування голоду в Україні.

Культурна травма Голодомору стала можливою завдяки існуванню української діаспорної ідентичності, що опирається на цінності національної мови та національно-визвольного руху.

З початку 90-х років Україна здобула незалежність, змінилася політична ситуація, почали з'являтися згадки про ті події, свідчення очевидців, історичні дослідження про голод. З часом постав Голодомор як базовий загальноприйнятний набір образів, ідей та репрезентацій, чому сприяла політика незалежної України. З'явився позитивний клімат симпатії і визнання до жертв та очевидців Голодомору. Незважаючи на біль та сором, вони почали давати свідчення. З часом культурна травма Голодомору стала частиною культурного, суспільного, політичного життя незалежної України.

Проблема дослідження

Описані вище факти дозволяють сформулювати проблему, яка вимагає вирішення у процесі роботи над темою. Історична травма Голодомору має три виміри – індивідуальний, колективний та культурний, які взаємно впливають один на одного. Складність із виробленням прийнятої моделі усвідомлення цієї взаємозалежності полягає у двох моментах. По-перше, навряд чи індивідуальну, колективну та культурну травми можна мислити як послідовності, один вимір якої перетікає у інший. Наприклад, індивідуальну травму може викликати не лише травматична подія, а й колективна і навіть культурна травми, хоча, звичайно її природа та характер будуть суттєво відрізнятися. Колективна травма не обов'язково набуває рис культурної, і не не є простою сукупністю індивідуальних.

По-друге, індивідуальна травма та її колективний відповідник стають психічними процесами. Водночас, треба мати на увазі, що цей психічний процес з часом розташовується в соціальному і культурному контексті. Також не виявляється можливим провести межу між дійсним впливом психологічної травми на колективну свідомість чи колективну пам'ять та травматичним ефектом – наслідком цілеспрямованої політики пам'яті (культурні дієвці завжди зацікавлені у тому, щоб репрезентувати потенційно травматичну подію як незнищенний шрам на тілі народу чи нації, який неможливо згладити).

Не в останню чергу, це пояснюється відмінними методологіями, які застосовуються при вивченні індивідуальної, колективної та культурної

пам'ятей: прикладні дослідження індивідуальної пам'яті здійснюються в клінічних умовах, на вивчення колективної пам'яті значний вплив здійснює психоаналіз, а колективна пам'ять розглядається у контексті творення ідентичностей та діяльності соціальних дієвців. На рівні аналізу культурної пам'яті, завдання полягає у тому як залишитися у координатах соціального та політичного життя і водночас не знехтувати усвідомленням травматичної пам'яті як ментальної психічної сили.

Гіпотеза дослідження

Аналіз політики пам'яті та дискурсів пам'яті про травматичну подію не дозволяє повноцінно проаналізувати історичну травму Голодомору, адже не бере до уваги травматичний вплив масового штучного голоду на людей, що пережили Голодомор, та вплив образу травми (зокрема медійного) на репрезентації Голодомору. Моя позиція навпаки полягає у тому, що травматичні дискурси відрізняються від нетравматичних дискурсів. Іншими словами, різні речі можуть репрезентуватися, але способи цієї репрезентації відрізняються. Я вважаю, що у випадку «історичної травми Голодомору», коли вимога віктимізації морально виправдана, щонайменше деконструкційний підхід не може бути використаний автоматично. Таким чином, культурна пам'ять про Голодомор зовсім не зводиться до соціального конструкту, а є результатом набагато складніших процесів.

На нашу думку, єдиним приступним методом для дослідження цих процесів є нарративний аналіз, адже нарратив виступає тим матеріалом, що використовується представниками різних підходів у дослідженнях травматичного минулого та його відображень у тексті. По-перше, нарративний аналіз дозволяє пояснити яким чином біль, голод, жах репрезентується і реконструюється у ряді нарративів, починаючи від свідчень очевидців і закінчуючи творами художньої літератури. По-друге, нарративний аналіз широко використовується у психоаналітичній традиції. По-третє, у конструктивізмі нарратив розглядається як конструкт створений дієвцями. Гранднарратив уже сам активно створює пам'ять про травму, виконуючи функції формування ідентичності та легітимації.

Методологія дослідження

Історичну травму Голодомору планується простежити на трьох рівнях: індивідуальному, колективному та культурному. Причому, індивідуальна та колективна травма постають психічними і соціальними процесами, який на третьому рівні розташовується у культурному контексті. Незважаючи на різну природу цих процесів, всі вони знаходять вираження у нарративах, що відповідно дозволяє описати та здійснити їхній аналіз.

Методологічні засади роботи ґрунтуються на декількох дослідницьких підходах, представлених трьома блоками праць. Перший блок представлений іменами С. Московічі, Дж. Брюнера, Ф. Мерей, Ж. Лакана [24], на основі праць яких плануємо показати відображення індивідуальної та колективної травми Голодомору у наративі. Другий блок, який пояснює становлення культурної травми Голодомору, стосується ідей, почерпнутих із конструктивізму (П. Бергер та Т. Люкман) та деконструктивізму (Ж. Дерріда). Третій підхід представлений працями авторів із методу studies та trauma studies (праці М. Хальбвакса, Я. Асмана, Дж. Александера, Д. ЛаКапри, П. Штомпки).

На основі гіпотези дослідження та наведеної методології плануємо висвітлити історичну травму Голодомору за допомогою наступних кроків.

На першому етапі дослідження, плануємо вивчити **перші репрезентації історичної травми Голодомору**, що знайшли вираження в творах народної творчості, журналістських репортажах, написаних очевидцями голоду (Гарет Джоунс та Малколм Магерідж), щоденниках жертв та свідків голоду.

Завдання цього етапу – віднайти характерні для зображення травми Голодомору образи, визначити ступінь їх когерентності (що може вважатися показником рівня травматичності), та описати дані образи. Адже, первинні репрезентації знаходяться найближче до оригінальної події за силою і точністю.

Травматичні образи відіграють значну роль у дослідженні. Вони надають конкретної форми колективній пам'яті, яка таким чином знаходить вираження у творах художньої літератури, витворах мистецтва, медійних повідомленнях, фотографіях. Образи є носіями колективної пам'яті.

Аналіз образів Голодомору у суспільно-політичному дискурсі Західної України 1930-х років та пресі періоду нацистської окупації має відповісти на питання про взаємозв'язок первинних образів голоду та наступних репрезентацій. Чи можна говорити у цьому контексті про перехід колективної психологічної травми до культурного виміру? Очікувано, цей процес характеризується раціоналізацією травми, який на рівні наративу супроводжується зміною «наративного» типу, який використовується у щоденному спілкуванні, на «парадигмальний» [18, р. 14], властивий радше науковим текстам та навіть художній літературі, де істина конструюється за допомогою емпіричних доказів і методів формальної логіки та причинно-наслідкових зв'язків.

Створення травматичного дискурсу Голодомору відбулося в українській діаспорі. Тоді виникає певна традиція представлення Голодомору, власне повторення репрезентацій та образів Голодомору. Еволюцію образів Голодомору планується простежити за допомогою концепції аллозії Ференца Мереї [24, р. 77-78], яка передбачає що, відношення між подією та репрезентацією не є простим дублюванням, а радше нагадує стан рівноваги, що створюється за допомогою різноманітних мнемонічних процесів: це – досвід події, який у різні способи артикулюється, стискується, спрощується, проте в той же час, збагачується, доповнюється чимось новим, набирає іншої форми та забарвлення.

Образ Голодомору в незалежній Україні плануємо описати за допомогою аналізу політики пам'яті української держави щодо Голодомору, відображення Голодомору у художніх та документальних фільмах, українській історіографії, вітчизняному телебаченні.

Список використаних джерел:

1. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / Петер Бергер, Томас Лукман. – М., 1995. – 323 с.
2. Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р. Я. Пиріг; НАН України. Ін-т історії України. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1128 с.
3. Гриневич Л. Хроніка колективізації та Голодомору в Україні 1927–1933. Том I : Початок надзвичайних заходів. Голод 1928–1929 років. Книга 1. – К. : Критика, 2008. – 552 с;
4. Касьянов Г. Danse macabre: Голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті-початок 2000-х) / Г. В. Касьянов – К. : «Наш час», 2010. – 271 с.;

5. Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест. – К. : Либідь, 1993. – 284 с.
6. Коростеліна К. «Україна після 20 років Незалежності. Моделі розвитку, нарativi національної ідентичності та криза легітимності влади» / Каріна Коростеліна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.fes.kiev.ua/new/wb/media/publikationen/koros20_ukr.pdf
7. Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення / С. В. Кульчицький. – К.: Наш час, 2007. – 424 с.
8. Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні: у 18 томах.
9. Обушний М. Політико-психологічні аспекти Голодомору 1932–1933 років / М. Обушний, Т. Воропаєва // Соціальна психологія. – 2009. – № 2. – С. 39–48.
10. Огієнко В. Парадигма пам'яті: поява та еволюція / В. Огієнко // Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць. – 2011. – Вип. 1. – С. 244–352.
11. Огієнко В. Культурна травма у сучасній зарубіжній історіографії: концепт та метод / В. Огієнко // Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць. – 2011. – Вип. 1. – С. 148–160.
12. Огієнко В. Травматична подія, індивідуальна пам'ять про неї та особистий наратив: між травматичною подією та її репрезентацією” / В. Огієнко // Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць. – 2011. – Вип. 3. – С. 227–244.
13. Розсекречена пам'ять Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД / Служба безпеки України, Міжнародний благодійний фонд «Україна 3000»; упоряд. В. Борисенко [та ін.]; відп. ред. В. Даниленко. – К. : Стило, 2007. – 603 с.
14. Солдатенко В. Трагедія тридцять третього: нотатки на історіографічному зрізі / Валерій Солдатенко // Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць. – 2011. – Вип. 3. – С. 3–93.
15. Сорокин П. Голод как фактор. Влияние голода на поведение людей, социальную организацию и общественную жизнь / П. А. Сорокин. – М. : Академия, 2003. – 683 с.
16. Стасюк О. Деформація традиційної культури українців в кінці 20-х — на початку 30-х років ХХ ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.05 / Олеся Олександрівна Стасюк; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2007. – 20 с.
17. Alexander J., Eyerman R., Giesen B. Cultural Trauma and Collective Identity / J. Alexander, R. Eyerman, B. Giesen. – Berkeley: University of California Press, 2004. – 304 p.
18. Bruner J. Actual Minds. Possible Worlds / Bruner Jerome. – MA : Harvard University Press, 1986. – 222 p.
19. Caruth C. Trauma: Exploration in memory / Cathy Caruth. – Baltimore : John Hopkins UP, 1995. – 288 p.
20. Caruth C. Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History / Cathy Caruth. – Baltimore : John Hopkins UP, 1996. – 168 p.
21. Erikson K. Notes on Trauma and Community» / K. Erikson // Trauma: Exploration in memory / ed. Caruth Cathy. Baltimore : John Hopkins UP, 1995. – Pp. 183–200.
22. Kellermann N. «Transmission of Holocaust Trauma» / Nathan Kellermann [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www1.yadvashem.org/yv/en/education/languages/dutch/pdf/kellermann.pdf>.
23. Marples D. The Famine of 1932-33 / David R. Marples // David R. Marples Heroes and Villains: Creating National History in Contemporary Ukraine. – Central European University Press, 2007. – Pp. 35–79.
24. Laszlo J. The science of stories. An introduction to narrative psychology / Janos Laszlo. – Routledge Psychology Press, 2008. – 228 p.

25. Volkan V. «Transgenerational transmissions and chosen traumas» / Vamik Volkan [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.vamikvolkan.com/Transgenerational-Transmissions-and-Chosen-Traumas.php. Переглянуто 08.03.2013.

26. Zerubavel E. The social sound of silence: Toward a sociology of denial / E. Zerubavel // *Shadows of War A Social History of Silence in the Twentieth Century* / Edited by Efrat Ben-Ze'ev, Ruth Ginio and Jay Winter. – Cambridge University Press, 2010. – Pp. 32–47.

Огиенко В. И. Историческая травма Голодомора: проблема, гипотеза и методология исследования.

В статье рассмотрено проблему влияния Голодомора на поведение и психику индивидуумов, проанализировано соотношение между «культурной травмой» и «коллективной травмой». Дано определение понятий «коллективная травма» Голодомора и «культурная травма Голодомора». Предложено гипотезу исследования, и описано на ее основании методологию и план исследования.

Ключевые слова: коллективная травма, индивидуальная травма, культурная травма, нарратив, Голодомор

Ogiienko V. I. Historical trauma of the Holodomor: problem, hypothesis and methodology of research.

The article considers a problem of impact of the Holodomor on behavior and psyche of individuals. Notion of «collective Holodomor trauma» and «cultural trauma of Holodomor» is defined. Relation between «collective trauma» and «cultural trauma» is analyzed. Hypothesis of research is made and as consequence of its elaboration the methodology and plan of research is proposed.

Key words: collective trauma, individual trauma, cultural trauma, narrative, the Holodomor.